

Tvořivost učitele a jeho žáků ve volitelných formách výuky

Aleš Chupáč

Abstrakt: Příspěvek se zabývá problematikou tvořivosti učitele a jeho žáků na základní škole v rámci volitelných předmětů. Tyto předměty si žáci volí již od sedmého ročníku. Hlavním úkolem učitele je rozvíjení samostatnosti, aktivity a tvůrčího potenciálu žáků, které využijí v běžném životě.

Klíčová slova: tvořivost (kreativita), metody rozvíjení tvořivosti, volitelné formy výuky

Abstract: This contribution deals with problems of teacher's creativity and his pupils at primary school in frame of optional subjects. Pupils poll these subjects from the seventh form. The main task of the teacher is development of independence, activity and inventive ability of pupils, which they can use in all-day life.

Key words: creativity, methods of creativity development, optional forms of education

„Vlastní tvořivost je totiž studnicí, z níž člověk bude moci celý život čerpat uspokojení a útěchu.“

Reynolds Bean (1995)

Úvodem

Tradiční vyučování je založeno na tom, že hodnotící soudy (pochvaly, kritiku) může a má vyslovovat jen učitel jako nejvyšší autorita. Princip tvořivého vyučování předpokládá, že učitel nesmí omezovat samostatné myšlení žáků ani v tomto případě – má usměrnit diskusi tak, aby byl dosažen výchovný výsledek, cíl, aby žáci přijali normy, které jsou lidsky a společensky přijatelné. Ale nic víc! Nerozkazovat, co se jim má nebo nemá líbit, co mají mít rádi a co ne! V tomto případě se často dosahuje bumerangového efektu, tzn. to, co jim my jako dospělí přikazujeme, se stává tím, co oni nemají rádi. A pokud poslechnou, tak jen navenek.

Se stále rostoucí modernizací českého školství, která probíhá v posledních desetiletích, narůstají přímo úměrně i požadavky na pedagogického pracovníka, učitele. Jedná se o nové či propracované metody výchovy a vzdělávání našich žáků, které jsou pro ně „ty pravé“ a tzv. jim „sedí na tělo“. Modernizace vzdělávání předpokládá naučit žáky především těmito dovednostem:

- porozumět informacím;
- umět je analyzovat;
- najít cestu k řešení daného problému;
- schopnost vyslovit závěr ze zjištění;
- aplikovat tyto závěry na neznámé situace.

Jsou to právě vyučovací metody, které mnozí pedagogové propracovávají k „obrazu“ svému a především k „obrazu“ žáků. Poznat a porozumět metodice inovačních výukových metod, jež napomáhají rozvoji důležitých individuálních charakteristik žáka, je však pouze jeden z předpokladů jejich zařazení do výuky. Před vlastním užitím musí učitel provést hloubkovou didaktickou analýzu zohledňující především individuální dispozice žáků ve třídě, ve které má být daná metoda použita.

Uvedený příklad stručně, ale výstižně nastiňuje tvůrčí práci učitele při zavedení nové (pro žáky dosud neznámé) metody do vyučovacího procesu. Soubor takových vlastností (schopností), které umožňují tvůrčí činnost, popřípadě tvůrčí řešení problémů, se nazývá tvořivost neboli kreativita (Čáp a kol., 2001). Lidská kreativita (z latinského *creo* = tvořím) je tedy schopnost něco nového vytvořit. Tento termín je hojně používán asi od poloviny 20. století především v psychologické a pedagogické literatuře.

Angličan Reynolds Bean (1995) vycházející z projevů tvořivé osobnosti, popisuje tvořivost jako „*proces, kterým jedinec vyjadřuje svou základní podstatu prostřednictvím určité formy nebo média takovým způsobem, jenž v něm vyvolává pocit uspokojení, proces posléze vyústí v produkt, který o této osobě, tedy o svém původci, něco sděluje*“. Z uvedené definice lze tedy pochopit významný prvek tvořivého jednání osobnosti, a to vyjádření svého „já“, čímž člověk mj. ukazuje na své kvality.

Výběr ze široké škály definic mnoha autorů, kteří se zabývají nebo zabývali problematikou tvořivého jednání člověka, ukazuje na dvě základní charakteristiky jak pro tvůrčí proces, tak i tvůrčí produkt, a to užitečnost a originalitu (novost).

K identifikaci tvořivosti existuje několik metod a technik pro různé oblasti umění a vědy (Lokša a Lokšová, 2003). Mezi základní projevy tvořivosti, které lze ve vyučovacím procesu diagnostikovat, patří (Jodas, 2003):

- formulace a zdůvodnění vlastního názoru;
- aplikace získaných poznatků v jiných, nových situacích;
- aplikace teorie v praxi;
- schopnost řešení úkolů, které souvisí s praktickým životem člověka;
- samostatnost při práci.

Úlohou pedagoga, postaveného do školní reality, je tedy v tomto případě

snaha podněcovat žáky k tvůrčímu myšlení, a tudíž k vyjádření sebe samých. Petty (1996) charakterizuje pět stádií podněcování žáků k tvůrčímu myšlení:

- *Inspirace* – proces nezaujatého hledání podnětů, námětů, motivů, který je charakteristický spontánností, experimentováním, intuicí, představivostí a improvizací.
- *Klarifikace* – proces logického, analytického a kritického postupu žáka, který si ujasňuje cíl, smysl a účel práce.
- *Destilace* – proces sebekritické autocenzury vlastních myšlenek pro vlastní výběr a další rozpracování.
- *Inkubace* – proces, který navenek připomíná odpočinek žáka, ale dochází zároveň k tomu, že žák přemýšlí o tom, co dělá.
- *Pilná práce* – proces zpracovávání a upravování myšlenek (z fáze destilace) do konečné podoby.

Učitel v rámci volitelných předmětů na školách připravuje takové situace, jež vycházejí z motivů tvořivé činnosti. Jsou jimi především (Jurčová a kol., 2001):

- poznávací potřeby;
- potřeba objevovat, řešit problémy, nacházet problémy;
- potřeba novosti, rozmanitosti, změny;
- potřeba hry, manipulace, experimentování;
- potřeba seberealizace, kvalitního výkonu;
- potřeba nezávislosti.

Základní metody rozvíjení tvořivosti žáků

V odborné literatuře najdeme mnoho zajímavých metod, které lze pro rozvíjení tvořivosti ve vyučování použít (např. Bean, 1995; Lokša a Lokšová, 2003). Jedná se především o problémové vyučování, hry a soutěže, jež jsou žákům velice blízké z jejich běžného života a působí jako silný motivační faktor. Velký význam má také brainstorming, patřící mezi heuristické metody. V překladu znamená „*bouře mozků*“ a jeho základním předpokladem je odstranění zábrany žáků vyslovit své nápady. V první fázi metody žáci produkuje nápady a řešení a ve druhé fázi jsou tyto žákovské produkty hodnoceny a zpracovávány. Velice významnou metodou je také projektová metoda výuky, která má rovněž silně kreativní charakter (Chupáč, 2003). Žáci řeší (zpracovávají) určitý výukový projekt jako komplexní teoretický nebo praktický problém tak, že sami aktivně vyhledávají informace v informačních zdrojích (odborná literatura, Internet), tyto informace prezentují ostatním ve třídě a hodnotí sami sebe i své spolužáky.

Povinně volitelné předměty na základních školách a jejich náplň

Od 7. ročníku bývají žákům na základních školách nabídnuty povinně volitelné předměty, např. další cizí jazyk, konverzace v cizím jazyce, informatika, seminář ze společenskovědních předmětů, ekologie, seminář z přírodopisu a seminář z chemie. O výběru a časové dotaci těchto předmětů rozhoduje ředitel školy vzhledem k podmínkám školy a zájmu žáků.

Obsah výše uvedených předmětů je většinou dán několika základními faktory, podle kterých se odvíjí náplň samotného předmětu. Jde především o:

- osobnost žáka, jeho individuální dispozice (např. věk, osobní vlastnosti, charakter, aktivita, tvořivost, znalosti a zkušenosti);
- osobnost učitele, jeho individuální dispozice – jako předpoklad k učitel-skému povolání (např. charakter, aktivita, tvořivost, zájmy, flexibilita);
- výukový předmět a vnější podmínky jemu dané (např. cíle, obsah, možnosti didaktických prostředků).

Seminář z chemie, Seminář z přírodopisu, Ekologie

Jelikož učím semináře z přírodních věd, omezím se především na předměty seminář z chemie, seminář z přírodopisu a ekologie. Obsah těchto předmětů jako volitelných na ZŠ není nikde přesně dán a učitel má tzv. „povoleno“ učit, co uzná za vhodné. Především se pak jedná o témata z daného oboru, která jsou učiteli blízká.

Tyto předměty mají rozvíjet aktivní, samostatnou a tvůrčí činnost žáků, přičemž alespoň 50 % času by mělo být věnováno pozorovacím, měřícím a experimentálním činnostem žáků (Jeřábek, 1996). Zbývající čas je vhodné věnovat řešení problémových úloh, nácvičku práce s informačními zdroji při řešení úkolů komplexnější povahy, diskusím a zpracování referátů.

Náplň uvedených předmětů:

1. Praktická laboratorní cvičení

Jako velmi efektivní a přínosné se ukázalo připravit předem pro žáky na laboratorní cvičení pracovní materiály, protokoly, do kterých žáci wpisují např. výsledky své práce. Přínos lze vidět také v možnosti přípravy žáka na seminář, jelikož každý protokol obsahuje jak základní teorii, tak problémové otázky (téma k diskusi) a úkoly k danému tématu.

Každý protokol bývá hodnocen tak, že 20 % známky tvoří vlastní příprava (žáci jsou před vlastní prací prozkoušeni, aby věděli o jakou práci jde), dalších 50 % známky tvoří průběh cvičení (tzn. aktivní práce) a zbylých 30 % pečlivost vypracování protokolu.

2. Projekty a miniprojekty

Další významnou možností prezentace samotných žáků jsou projekty a tzv. miniprojekty. Oba tyto pojmy je třeba rozlišovat, jelikož miniprojektem

rozumím samostatnou práci dvou až čtyřčlenné skupiny žáků (počet je dán složitostí tématu), kterou zpracovávají v průběhu tří až čtyř měsíců. Projektem však myslíme jedno téma, na kterém pracuje celá skupina (třída).

Každý projekt i miniprojekt má dvě části – část teoretickou (vyhledávání odborných fakt z literatury, popř. na Internetu) a část praktickou (chemický pokus). Většinou je zařazeno i téma k diskusi, kdy žáci sami diskutují o problému, který souvisí s probíraným tématem (úlohou).

Témata jsou formulována obecně, přičemž jakékoli problémy (otázky) je možné konzultovat s vyučujícím. Po uplynutí domluvené doby (3–4 měsíce) na zpracování práce každá skupina žáků prezentuje (max. 30 minut) své téma formou jednoduchých referátů, ale také v podobě posteru.

Každý projekt (miniprojekt) má problémový charakter, kdy žák hledá cestu, aby dosáhl určitého cíle.¹

Následuje příklad miniprojektu prezentovaného žáky 9. ročníku v předmetu ekologie.

MINIPROJEKT: „Vliv oxidu siřičitého a těžkých kovů na rostliny“

Teoretická část:

1. Vysvětlíte pojmy ekologie, jed, ekologický jed, oxid siřičitý, těžké kovy, chloróza, kyselá dešť.
2. Nastudujte z literatury, jak působí na rostliny přítomnost vyšších koncentrací těžkých kovů a oxidu siřičitého (nezapomeňte v závěru práce uvést, ze které literatury, popř. webových stránek jste informace čerpali).

Diskuse:

Současný stav lidské společnosti byl charakterizován na stránkách jednoho amerického časopisu figurkou „Pogo“ s výrokem: „Potkali jsme nepřítele a tím jsme my.“ Vysvětlíte uvedený výrok a jeho vztah k vašemu tématu.

Praktická část (laboratorní práce):

Na tomto místě je v práci uveden postup laboratorní práce, při které žáci odhalují reakci oxidu siřičitého a sloučenin těžkých kovů na rostlinu.

4. Videoprojekce

V případě semináře z přírodopisu a ekologie je velmi vhodná i *videoprojekce*. Vzhledem k zásobě přírodovědných dokumentů na naší škole lze předem připravit soubor otázek k danému filmu, které žáci zpracují, a po skončení

¹Vzpomínám si na bouřlivou diskusi při skupinové práci žáků na téma „Nový zákon o životním prostředí u nás“. Žáci byli rozděleni na tři pětičlenné skupiny a představovali parlamentní kluby Parlamentu ČR. Každá skupina musela vytvořit seznam priorit, které určovaly, jak by mělo vypadat životní prostředí v České republice. Poté se žáci jako poslanci měli snažit přesvědčit jiné kolegy poslance, aby hlasovali pro jejich návrhy. Mnozí nechtěli v rámci fiktivního jednání o jednotlivých prioritách slevit, a hledali tudíž vlastní kompromis celého problému. Já jako pedagog jsem úsměvně přihlížel a uvažoval nad tvůrčím přístupem svých žáků v různých situacích.

dokumentu diskutují na daná témata. Rozšiřují tak obzor svých dosavadních vědomostí.

5. Kvízy, tajenky a hry

Další z možností náplně seminářů jsou různé *kvízy, tajenky a hry* typu „RISKUJ“, „KUFŘ“ apod., které si žáci připravují sami a jsou za ně rovněž hodnoceni. Jednou z velmi často používaných her je známé PEXESO:

- v chemickém semináři – například v podobě karet s chemickými sloučeninami (rozvíjení a prohlubování znalostí daného chemického názvosloví);
- v semináři z přírodopisu – například v podobě karet s živočichy, žijícími v daném prostředí (např. kapr – voda, moucha – vzduch).

Tabulka 1: Základní cíle a výstupy některých volitelných přírodovědných předmětů na ZŠ

Seminář z chemie, Seminář z přírodopisu, Ekologie	
Cíle předmětu	Výstupy předmětu
* Hlubší pochopení souvislostí mezi vědou (chemií, biologií, popř. ekologií) a jejich aplikace v praktickém životě člověka.	* Žák chápe všeobecné přírodní zákonitosti, které se vyskytují v životě člověka, a aplikuje je. * Žák dokáže třídít a vyhodnocovat informace získané z médií.
* Získání praktických dovedností v rámci laboratorních cvičení.	* Žák využívá praktické dovednosti k objasnění teoretických vědomostí.
* Rozšíření teoretických vědomostí z předmětu (chemie, přírodopis).	* Žák má určitý nadstandard vědomostí z předmětu (chemie, přírodopis).
* Získávání informací z různých informačních zdrojů, jejich zpracování, následné vyhodnocení a schopnost samostatně ucelené prezentace před spolužáky.	* Žák zpracovává a vyhodnocuje informace z různých informačních zdrojů, samostatně a uceleně tyto informace prezentuje před spolužáky.

Závěrem

Pedagog je člověk, který považuje svoji práci za poslání. Vychovává a vzdělává generace mladých lidí, dětí tak, aby byla rozvíjena jejich samostatnost, aktivita a tvůrčí činnost jako potenciál, který v životě využijí k řešení daných problémů (situací) – jak v úvodu příspěvku napovídá citát R. Beana.

Volitelné formy výuky jsou pro žáky tedy ty, které si skutečně sami zvolí a budou realizovat svoji osobnost – své vlastní já. Mnozí tak mohou ukázat, že i když nemají výborný prospěch z chemie či jiné exaktní vědy, mají naopak jiné přednosti, které jsou schopni ukázat ostatním.

Literatura

- BEAN, R. *Jak rozvíjet tvořivost dítěte*. Praha: Portál, 1995.
- ČÁP, J., MAREŠ, J. *Psychologie pro učitele*. Praha: Portál, 2001.
- CHUPÁČ, A. Rozvíjení tvořivosti žáka ve výuce chemie na základní škole pomocí výukových projektů. *Moderní vyučování* 2003, roč. IX., č. 10, s. 20–21.
- CHUPÁČ, A. Tvořivé pojetí environmentální výchovy ve výuce chemie na základní škole. In *Učitel a vzdělávání pro udržitelný rozvoj*. Sborník z mezinárodní konference. Praha: Čermák Publishers, 2004.
- JODAS, B. Pedagogické intervence podněcující tvořivé myšlení žáků ve výuce chemie. Dizertační práce. Praha: PedF UK, 2003.
- JURČOVÁ, M., DOHŇANSKÁ, J., PIŠŮT, J., VELMOVSKÁ, K. *Didaktika fyziky – rozvíjanie tvorivosti žiakov a študentov*. Bratislava: UK, 2001.
- LOKŠA, J., LOKŠOVÁ, I. *Tvořivé vyučování*. Praha: GRADA Publishing, 2003.
- PETTY, G. *Moderní vyučování*. Praha: Portál, 1996.
- JEŘÁBEK, J., a kol. *Vzdělávací program „Základní škola“*. Praha: Fortuna, 1996.

CHUPÁČ, A. Tvořivost učitele a jeho žáků ve volitelných formách výuky. *Pedagogická orientace* 2005, č. 2, s. 65–71. ISSN 1211-4669.

Adresa autora: Mgr. Aleš Chupáč, ZŠ Šenov, Radniční náměstí 1040, 739 34 Šenov, ales.chupac@seznam.cz